

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

AİDƏ SALAMAT qızı SÜLEYMANOVA

**TƏRCÜMƏDƏ SEMANTİK VƏ KOMMUNİKATİV
ADEKVATLIQ PROBLEMI**
(İngilis dilindən Azərbaycan dilinə olunmuş tərcümələr əsasında)

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Qılıncxan Həmzə oğlu BAYRAMOV**
filologiya elmləri namizədi, professor

Rəsmi opponetlər: **Elmira Seyid Məmməd qızı MƏMMƏDOVA**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məhəbbət Nəcəf qızı ƏSƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müdafiə ___ noyabr 2018-ci il saat ___ -da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç., 33

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat ___ oktyabr 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Əsrlər boyu ayrı-ayrı ölkələr, xalqlar və mədəniyyətlər arasında mübadilə, anlaşma və ünsiyyət körpüsü rolunu oynamış tərcümə hansı formada (yazılı və ya şifahi) həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, bu gün də qloballaşan dünyanın insanları arasında əsas vasitəçi rolunu oynayır. Hər bir müəllifin bədii təfəkkürünün məhsulu olan bu və ya digər sənət əsəri tərcümə vasitəsilə geniş oxucu auditoriyasına çatdırılır, lakin həmin müəllifi olduğu kimi təqdim etmək, onun doğma oxucusunda doğurduğu təəssüratı hədəf dilin oxucusunda doğurmaq, müəllifin yaratdığı obrazı hədəf dildə “danışdırmaq”, bir sözlə, müəllifə, yoxsa oxucuya sadıq qalmaq məsələsi hər zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Tərcümə nəzəriyyəsinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri tərcümələrin adekvatlığının dəyərləndirilməsi, müəllif və ya oxucuya sədəqət prinsiplərinin əsas aspektlərinin təhlil edilməsidir. Məhz bu prinsiplər əsasında tərcümə nəzəriyyəsində semantik və kommunikativ tərcümə istiqamətləri müəyyən edilmiş, bu istiqamət və yanaşmalar üzrə müvafiq adekvatlıq meyarının müəyyən edilərək tərcümələrin dəyərləndirilməsi hər zaman müzakirə və mübahisə mövzusu olmuşdur. Bu baxımdan, tərcümə nəzəriyyəsinin hazırkı inkişaf mərhələsində mövcud yanaşma və nəzəri müddəalara əsaslanmaqla, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə ayrı-ayrı dövrlərdə tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyat nümunələrini semantika və kommunikativlik baxımından təhlil edərək işıqlandırmaq məqsədi bu tədqiqat işində qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqat işində ümumilikdə tərcümədə adekvatlıq problemi tədqiq edilməklə yanaşı, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrdə semantik və kommunikativ cəhətdən adekvatlığın necə təmin edilməsi probleminə toxunulmuş və həmin tərcümələrdən bəziləri bu aspektdən təhlil edilmişdir. Adekvatlıq dedikdə orijinala eyni əhəmiyyətə malik olan, leksik, frazeoloji və üslubi elementlərin nisbi uyğunluğu əsasında əldə olunan tərcümə başa düşülür. Tərcümədə adekvatlıq mətnin növündən və janrından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. İnformativ mətnlərin tərcüməsində məzmun və kommunikativ funksiya adekvatlığı əsas götürülürsə, bədii mətnlərdə isə əsas məqsəd məzmun ilə yanaşı, dilin bədiiyyətinin təmin edilməsidir.

Müəllif üslubi priyomlar işlətməkdə, müəyyən çalarlıq yaratmaqda və öz obrazını istədiyi kimi təqdim etməkdə azaddır. Bəs mütərcim necə? O da əsərin müəllifi kimi azaddır mı? Əlbəttə, yox. O, orijinalın məzmununa sədəqətli olmalı, tərcümə etdiyi əsərin hansı dövrə və dilə aid olması faktına, eləcə də hansı üslubi fəndlərdən istifadə olunmasına diqqətlə yanaşmalı,

mənanı saxlamaq şərtilə onu öz oxucusuna çatdırmalıdır. Burada semantik adekvatlıq problemi meydana çıxır. Lakin bu o demək deyil ki, mütərcim tamamilə məxəz mətn və onun müəllifinə sadıq qalaraq, məxəz dilə məxsus linqvistik və kultural elementləri olduğu kimi hədəf dilə gətirməli, məxəz mətnin forma və məzmununun saxlanması naminə hədəf dilin normalarını pozmalı, onun məxəz dilə məxsus “yad” elementlərlə doldurmalı və nəticədə, hədəf auditoriya üçün tam anlaşılmaq bir dil və üslubda tərcümə mətni ərsəyə gətirməlidir. Dilin əsas funksiyası kommunikasiya aktını təmin etməkdirsə, məxəz dildə yazılmış bir əsər də bütün bədii çalar və ekspressivliyi ilə bərabər, məhz oxşar funksiya, yəni kommunikasiya yönümlü olmalıdır. Buradan isə kommunikativ tərcümə və bu tərcümədə adekvatlıq meyarları problemi qarşıya çıxır. Bu iki qütblü problem ümumilikdə tərcümə nəzəriyyəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da bu sahədə aparılan tədqiqatların özülünü təşkil edir.

Tədqiqatın aktuallığı bu gün tərcümənin nəzəri və praktik aspektdə təhlili və dəyərləndirilməsi zərurəti ilə müəyyənləşir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrin tarixi nə qədər qədim olsa da, bu tərcümələrin müxtəlif maneələr və ictimai-siyasi formasionalardan keçməklə müəyyən ideoloji və siyasi qadağaların müşayiəti ilə dövrümüzə qədər gəlib çıxması, çox zaman orijinaldan deyil, məhz vasitəçi (rus) dildən çevirilməsi onların obyektiv təhlilinin aparılmasına, tərcümə nəzəriyyəsinin mövcud metod və prinsipləri baxımından dəyərləndirilməsinə hər zaman çətinlik törətmişdir. Bu baxımdan, tədqiqat mövzusunun aktuallığı adı çəkilən aspektlərin işıqlandırılması və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edərək tərcümələrin qiymətləndirilməsi zərurəti ilə sıx bağlıdır. Tədqiqat zamanı orijinal mətnlərlə tərcümə mətnləri müqayisəli-tipoloji şəkildə təhlil olunur, tərcümələrdəki uğurlu məqamlarla yanaşı, mütərcim xətalrı və qüsurları da üzə çıxarılır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini müxtəlif dövrlərdə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən bədii tərcümələr təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti tədqiqat obyektı ilə birbaşa bağlı olub, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrdə semantik və kommunikativ adekvatlıq probleminin araşdırılaraq təhlil edilməsi əsasında müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri dissertasiya mövzusunun aktuallığı ilə şərtlənir. Tədqiqat işinin əsas problemi olan adekvatlıq mövzusunun təhlil etməklə yanaşı, milli tərcümə tariximizdə orijinaldan tərcümələrin dilimiz və ədəbiyyatımızın zənginləşməsi, tərcümə sənətimizin inkişafındakı rolunu bir daha əyani

şəkildə sübut etməkdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı **vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

1) tərcümənin ən mühüm şərt və meyarlarından biri olan adekvatlığın mahiyyətini açmaq, eləcə də semantik və kommunikativ tərcümələrdə adekvatlığın təmin edilməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək;

2) tərcümələrin ümumi keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi aspektində adekvatlıq dərəcəsinin dəyərləndirilməsi;

3) Azərbaycanda tərcümə ənənələrinin formalaşması prosesində müvafiq dövrlər üzrə tərcümələrdə semantik və kommunikativ tərcümə istiqamətlərini təhlil etmək, onları şərtləndirən obyektiv və subyektiv amilləri müəyyənləşdirərək sistemləşdirmək, həmçinin konkret nümunələr əsasında tərcümələrin müəllif yönümlü (semantik) və hədəf oxucu yönümlü (kommunikativ) olmasını müəyyən etmək;

4) tədqiqat zamanı müqayisə edilən tərcümələrdə adekvatlığın təmin edilməsini təkcə lingvistik amillər prizmasından deyil, həm də sosio-kulturoloji, sosio-tarixi aspektdən təhlil etmək;

5) tərcümə olunan əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olduğu dövr (Sovet hakimiyyəti və ya müstəqillik dövründə) baxımından, həmin dövrlərdəki mövcud ideoloji və siyasi təsirlər, eləcə də mütərcimlər tərəfindən seçilmiş tərcümə strategiyaları baxımından dəyərləndirərək müvafiq strategiyaların seçilməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirərək qruplaşdırmaq;

6) tərcümə edilmiş bəzi ədəbiyyat nümunələrinin yenidən tərcüməsi zərurətini əsaslandıran amilləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi indiyədək ingilis dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri semantik və kommunikativ nəzəriyyələr baxımından təhlil edib adekvatlıq prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Doğrudur, bu günə qədər ingilisdilli ədəbiyyat nümunələrinin Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təhlil edilsə də, həmin tərcümələrdə semantik və ya kommunikativ adekvatlıq prinsipləri, adekvatlığın təmin edilməsinə mane olan səbəblər, əksər hallarda tərcümələrin orijinaldan deyil, ikinci dildən (xüsusilə rus dilindən) tərcümə edilməsi ilə bağlı müqayisəli təhlillərin düzgün istiqamətdə aparılmaması bu mövzu ətrafında tədqiqat aparmağa sövq etmişdir. Bu baxımdan, tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün əldə edilən nəticələr gələcəkdə bu istiqamətdə daha geniş və dolğun tədqiqatlar aparmaq üçün tələbə və mütərcimlərə yol göstərəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1) aparılmış tədqiqat zamanı tərcümə nəzəriyyəsinin müxtəlif dövrlərinə aid nəzəri müddəə və fikirlərə istinad edilməklə adı çəkilən nəzəriyyənin konkret aspektlərini, o cümlədən adekvatlıq problemini izah etməklə yanaşı, dissertasiya müəllifinin ümumiləşdirmələr apararaq əldə etdiyi nəzəri nəticə və müddəaları əlavə etməklə qeyd olunan elm sahəsinin inkişafına töhfə verə bilər;

2) tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr tərcümə nəzəriyyəsinin mövcud qanun və prinsiplərinə əsaslanmaqla bərabər, onlara konkret praktik fəaliyyət prosesində, eləcə də tərcümə təhlili zamanı istinad etmək imkanını təmin edir;

3) tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti tədqiqat zamanı tərcümə modellərini işləyib hazırlamaqdan və nəticə etibarlı ilə milli tərcümə nəzəriyyəimizin inkişafına töhfə verməkdən ibarətdir. Müqayisəli təhlillər nəticəsində əldə edilmiş nəticələr nəzəri baxımdan istinad obyektinə çevrilməklə yanaşı, gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqatlara da yol açar bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti müəyyən edilmiş tərcümə modellərinin tərcümə prosesinə tətbiqindən ibarətdir. Bundan başqa, peşəkar tərcüməçi hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələrində tələbələrə müqayisəli şəkildə konkret nümunələrin göstərilməsi baxımından, eləcə də təhlil edilmiş əsərlərə və onların müəlliflərinə yenidən müraciət edən mütərcimlər üçün yardımçı vasitəyə çevrilməsi baxımından dissertasiyanın praktik əhəmiyyətini şərtləndirə bilərik.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı müqayisəli tutuşdurma və müqayisəli tərcümə təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məxəz mətnlə tərcümə mətni müəyyən prizmadan tutuşdurulur, tərcümə vahidlərinin tərcümə mətnində öz əksini tapması, tapa bilməməsi, qismən tapması və sair müəyyənləşdirilir, adekvat tərcümənin əsas sütunu hesab edilən leksik, frazeoloji və üslubi elementlərin (bədiifadə və təsvir vasitələrinin) uyğunluğunun nə dərəcədə təmin edilməsi amilləri təhlil edilir və ümumiləşdirmələr aparılır. Müqayisəli tərcümə təhlili metodu tərcümə nəzəriyyəsinin elementlərini özündə ehtiva etməklə yanaşı, təhlil obyektinə ədəbi tənqid, üslubiyyat və koqnitiv dilçilik kimi sahələrin də elementlərini cəlb edir. Bu baxımdan, tədqiqat zamanı təhlil edilən tərcümələr təkcə linqvistik amillər prizmasından deyil, həm də sosio-kulturoloji, sosio-tarixi aspektdən, tərcümə olunan əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olduğu dövr (Sovet hakimiyyəti və ya müstəqillik dövründə) baxımından, həmin dövrlərdəki mövcud ideoloji və siyasi təsirlər, eləcə də mütərcimlər tərəfindən seçilmiş tərcümə strategiyaları baxımından da təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi. Dissertasiya işində nəzərdə tutulan əsas işçi fərziyyə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ingilisdilli ədəbiyyat nümunələrinin müqayisəli təhlili zamanı semantik və kommunikativ adekvatlıq prinsiplərini müəyyənləşdirmək, adekvatlığın təmin edilməsini şərtləndirən linqvistik amillər ilə yanaşı, ekstralingvistik (mədəni, siyasi və ideoloji) təsirlərin rolunu müəyyənləşdirmək və mütərcimlər tərəfindən istifadə edilmiş tərcümə strategiyalarına nəzər yetirmək və onları təhlil etməkdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Tərcümə zamanı adekvatlığın təmin edilməsi müvafiq obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənir.

2. Tərcümə, xüsusilə bədii tərcümə mövcud olduğu dövrün, ictimai-siyasi quruluş və formasıyanın əsas təbliğat vasitələrindən biri kimi çıxış etdiyindən müvafiq ideoloji, ictimai-siyasi, mədəni və sosial təsirlərdən kənar qalmır.

3. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrdə məhz qeyd olunan təsirlərlə yanaşı, tərcüməçi peşəkarlığı, onun mətn müəllifi və həmin mətnə sədaqəti, tərcümə zamanı məxəz mətnin hədəf mədəniyyətə, xalqın millimənəvi dəyərlərinə uyğunlaşdırılması, ümumbəşəri dəyərlərin əks etdirilməsinin təmin edilməsi kimi mühüm amillər tərcümənin adekvatlığını şərtləndirir.

4. Tərcümə prosesində mütərcim tərəfindən tərcümə strategiyalarının seçimi linqvistik amillərdən daha çox ekstralingvistik amillər ilə şərtlənir.

5. Bədii tərcümənin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan bədii təsvir və ifadə vasitələri, kultural terminlər və ekzotizmlərin hədəf dilə transformasiya üsulları, onların spesifikliyinin saxlanılması və yaxud tamamilə neytrallaşdırılaraq müəllif üslubundan və milliliyindən yayınmalar, ümumilikdə mədəni tərcüməedilməzlik problemini şərtləndirən amillərin aradan qaldırılması tərcümə nəzəriyyəsində ən aktual problemlərdən biri kimi daha da geniş tədqiqat obyektinə çevrilməlidir.

Tədqiqatın approbasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəa və tezisləri beynəlxalq və respublika daxilində keçirilmiş elmi konfrans və simpoziumlarda məruzə edilmişdir. Tədqiqat mövzusu ilə bağlı müəllifin bir sıra yerli və xarici ölkə jurnallarında və nəşriyyatlarında məqalə və tezisləri çap olunub.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, onun obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, istifadə olunmuş tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, approbasıyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Semantik tərcümə nəzəriyyəsinin mahiyyəti”** adlanan birinci fəslı iki yarımfəsildən ibarətdır. **“Semantik tərcümə nəzəriyyəsinə adekvatlıq problemlı”** adlı birinci yarımfəsildə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə nəzər salaraq tarix boyunca bir-birini əvəz etmiş müxtəlif nəzəriyyə, cərəyan və məktəblərə məxsus dilçi və mütərcimlərin, eləcə də filosofların tərcümə ilə bağlı fikir və mülahizələri, irəli sürdükləri yanaşma və nəzəri metodlar ilə tanış oluruq. Burada hələ qədim dövrlərdən eramızın IV əsrinə qədər tərcümə sahəsində hakim mövqə tutmuş hərfi tərcümədən Müq.Cerom tərəfindən irəli sürülən “sözbəsöz deyil, anlamın anlamla tərcüməsi” prinsipinin əsas götürüldüyü IV əsrdən XV əsrin sonlarına qədər olan geniş bir dövr əhatə olunmaqla yanaşı, XX əsrin ilk onıllıyından sonra meydana gələn və təxminən əlli il boyunca bu sahədə hakim nəzəriyyə olaraq qalan linqvistik tərcümə nəzəriyyələri və bu nəzəriyyələri təbliğ edən tərcüməşünaslar və dilçi-alimlərin fikir və mülahizələrinə geniş yer verilmişdir. XX əsrin 70-ci illərindən etibarən tərcüməşünaslığın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşdırılması istiqamətində ilkin təşəbbüslər başlandı. 1960-1970-ci illərdə tərcüməyə linqvistik yanaşma daha geniş vüsət aldı. Bunun tərəfdarları (Ketford, Nayda və Koller) həm məxəz, həm də hədəf dildə işarələr və onların birləşmələri arasındakı sistemli əlaqələrin geniş və aydın təsvirini verdilər. 1970-ci illərin sonlarından etibarən isə alman tərcümə nəzəriyyəçiləri (Vermeer, Nord, Hönlğ və Kussmaul və s.) mətnin məqsədini, onun sosial aspektini ön plana çəkməklə bu yanaşmanı daha da təkmilləşdirərək funksional yanaşmanın əsasını qoydular. Bu yanaşmada tərcümə üçün əsas prinsip kimi məxəz mətnin linqvistik-sintaktik strukturu deyil, onun məqsədi müəyyən edilir.

1970-ci illərdə təşəkkül tapmış funksional-praqmatik yanaşmaların labüd nəticəsi kimi 1980-ci illərdə Nyumark özündən əvvəlki bütün nəzəriyyə və yanaşmaları ümumiləşdirməklə özünün ikili konsepsiyaya əsaslanan semantik və kommunikatıv tərcümə nəzəriyyəsinı irəli sürdü.

Tərcümə nəzəriyyəsində özünü doğrultmuş və artıq isbatını tapmış fikir və mövcud mülahizələrə istinad edərək, eləcə də tədqiqat boyu əldə etdiyimiz nəticələri ümumiləşdirməklə tədqiqat zamanı qarşımıza qoyduğumuz sualları cavablandırmağa nail olduq. Adekvat tərcümə məhz semantik və pragmatik ekvivalentlik əsasında yaranır. Mütərcim məxəz mətnlə hədəf mətn arasında müəyyən semantik və pragmatik əlaqə yaratmaqla buna nail ola bilər.

“İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə əənələrinin formalaşması və tərcümələrdə semantik adekvatlığın təmin edilməsi (“Yerə enmiş ay” və “1984” romanlarının təhlili əsasında)” adlı ikinci yarımfəsildə Azərbaycanda tərcümə əənələrinin formalaşması, müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatımızı zənginləşdirən tərcümələr və həmin tərcümələri bizə bəxş edən peşəkar mütərcimlər ordusu, həmçinin müxtəlif dövrlərdə hakim rejimin, senzura və qadağaların, ideoloji amillərin, vasitəçi dilin (rus dili) təsiri ilə tərcümə ədəbiyyatımızda yaranan boşluqlar və nöqsanlardan bəhs edilir. Azərbaycanda ilk yazılı tərcümələrin (xüsusilə, fars dilindən) hələ XI əsrlərə gedib çıxması faktını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, ölkəmizdə tərcümə sənəti qədim tarixə malikdir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcüməsinin XVII əsrdən etibarən başladığını, XVIII əsrdən isə daha intensiv şəkildə alındığını söyləmək olar. Bu vaxtdan etibarən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri Avropada öyrənilməklə bərabər, eyni zamanda əcnəbi xalqların dillərinə də tərcümə edilməyə başlanmışdır. Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrlərdə yaranmış, XIX əsrdən geniş inkişaf etmişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov rus ədəbiyyatından tərcümələr etmiş, Mirzə Fətəli Axundov özünün “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nı rus dilinə tərcümə etmişdir. XIX əsrin dördüncü onilliyində bədii tərcümənin əsasını qoymuş, ensiklopedik biliyə malik olan gorkəmli şair və yazıçı Abbasqulu ağa. Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən yaradılmış Azərbaycan tərcümə məktəbi indiyə kimi xeyli inkişaf etmiş və zəngin təcrübə qazanmışdır. XX əsrin əvvəllərində Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Mirmehdi Seyidzadə və digər sənətkarlar isə bu sahənin daha da inkişafına çalışmışlar¹.

Ötən əsrin 70-80-ci illərində isə orijinaldan tərcümə işinə diqqət artmış, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra isə bütün tərcümələr demək olar ki, bilavasitə ingilis dilindən edilmişdir. Bu illər ərzində ingilis dilindən Azərbaycan və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə

¹ Əsgərli F.F. Bədii tərcümə prinsipləri. Bakı: ADPU, 2009.

sahəsində ixtisaslaşmış peşəkar mütərcimlər nəslə yetişmişdir. Bu sahədə Zeydulla Ağayev, Qılıncxan Bayramov, Sabir Mustafa, Vilayət Hacıyev, Çərkəz Qurbanov, Qəzənfər Paşayev, Tehran Vəliyev, Vilayət Quliyev və başqalarının adlarını çəkmək yerinə düşər. Sabir Mustafa ilk dəfə Şekspirin bütün sonetlərini orijinaldan Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

İngilis ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümələr XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. İlk dəfə H.Vəzirov Şekspirin "Otello" faciəsini 1892-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və 1904-cü ildə onu Şuşada tamaşaya qoymuşdur. Bu, Şekspir yaradıcılığından, eləcə də ingilis ədəbiyyatından ilk tərcümə əsəri kimi diqqəti cəlb edir.

Orijinaldan tərcümə əsərləri isə XX əsrin sonlarından etibarən formalaşmağa başladı. 1985-ci ildə Qılıncxan Bayramov Avstraliyanın tanınmış yazıçısı Keyt Antillin elmi-fantastik əsəri "Yerə enmiş ay" romanını tərcümə etmişdir. Bu tərcümə ingilis dilindən ana dilimizə birbaşa edilmiş ilk roman tərcüməsidir.

1988-ci ildə "Yazıçı" nəşriyyatında çapdan çıxmış tanınmış ABŞ yazıçısı Artur Heylinin "Aeroport" romanı ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Zeydulla Ağayev tərəfindən tərcümə edilmişdir. On il sonra Zeydulla Ağayev oxuculara Ayra Levinin "Ölümqabağı öpüş" romanını (Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1998) təqdim etdi. 1990-cı ildə Tehran Vəliyev məşhur amerikalı yazıçı Cerom Selincerin "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" ("The Catcher in the Rye") romanını ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir və əsər "Yazıçı" nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir, 2011-ci ildə həmin roman təkrar nəşrə buraxılmışdır.

Tədqiqatlar zamanı məlum oldu ki, Azərbaycanın 70 il Sovet hakimiyyəti altında yaşaması tarixən qədim olan tərcümə əsərlərimizin formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir. Sovet diktaturası, senzura və qadağalar, eləcə də hakim dil kimi rus dilinin geniş yayılması nəticəsində tərcümə ədəbiyyatımızda orijinaldan tərcümələrin sayı barmaqla sayılacaq qədər azdır. Sovet senzurasından keçə bilməyən və yaxud məqbul hesab edilməyən bir çox dünya ədəbiyyatı nümunələri (Con Steynbek, Volter, Didro və s.) Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdir.

Bu gün dünya klassiklərinin Azərbaycan dilində bizə gəlib çatan əsərlərinin, demək olar ki, çoxu Sovet hakimiyyəti dövründə tərcümə edilmişdir və təəssüf hissi ilə qeyd edilməlidir ki, onların əksəriyyəti orijinaldan deyil, rus dilindən tərcümə edilmişdir. O dövrün hakim ideologiyasını və bu ideologiyanın təbliği üçün tətbiq edilən qadağa və senzuraları nəzərə alsaq bu tərcümələrdə orijinala sədaqət prinsipi, müəllifin

nəzərdə tutduqlarının tərcümədə öz əksini tapması, əsərin bədii estetik ruhunun saxlanılması ehtimalı çox aşağıdır. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, bu gün biz hələ də müasir yazıçıların (xüsusilə də, italyan, ispan, yapon) əksəriyyətinin əsərlərinin ikinci dil – rus və yaxud türk dilindən edilmiş tərcümələrini oxuyuruq. Təbii ki, bunun da obyektiv səbəbləri var, bu dillər üzrə bədii tərcümə ilə peşəkar səviyyədə məşğul olan mütərcimlərin azlığı, rus dilinin Azərbaycanda əksəriyyət tərəfindən başa düşülməsi və Rusiyada mövcud tərcümə məktəbinə arxalanaraq burada “keyfiyyətsiz tərcümə olmaz” deyənlərin arqumentlərini misal göstərmək olar. Lakin hər bir tərcüməni qiymətləndirmək üçün onun orijinalı ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi vacibdir. Sovet dövründə edilmiş tərcümələri (xüsusilə də rus dilindən) təhlil edərkən həmin tərcümələr müasir dövrümüzün meyarları baxımından qiymətləndirilməlidir, o dövrün hakim ideologiyasının təsiri altında edilən tərcümələrin bugünkü müasir ədəbiyyatımız, milli mədəniyyətimizdəki mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Sovet impersiyasının “qara siyahısına” düşmüş müəlliflər arasında anti-kommunist, anti-sovet əsərlər ilə məşhur Corc Oruell (1903-1950) də var idi. Corc Oruell təxəllüsü ilə tanınan ingilis yazıçısı Artur Erix Bleyer XX əsr ingilis ədəbiyyatının öndə gələn şəxsiyyətlərindən biridir. Əsərlərində yer alan dəqiqlik, zəka, ictimai ədalətsizliyə qarşı maarifləndirmə və totalitarizmə qarşı mübarizəsi onun əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Bu yarımfəsildə həm də semantik adekvatlıq, məxəz mətn müəllifinə sədaqət prizmasından yanaşmaqla leksik, üslubi və frazeoloji əvəzətmələr yolu ilə adekvatlığa nail olunması problemi Corc Oruellin “1984” və Keyt Antilin “Yerə enmiş ay” romanlarının tərcümələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi fonunda bir daha işıqlandırılır.

Orijinalın üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan adekvat tərcüməyə nail olmaq mümkün deyil, hətta mütərcim bəzən semantik və üslubi dəqiqlik arasında seçim etmək qarşısında qalarsa əksər hallarda o, ikinciyyə üstünlük verməli olur. Bununla belə, heç bir bədii əsərin ideal tərcüməsi mümkün deyil, çünki orijinalın bütün özəlliklərini olduğu kimi tərcümədə əks etdirmək qeyri-mümkündür. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, mütərcim əsərini tərcümə etdiyi müəllifin “sima” sını, yəni müəllifin özünəməxsus üslubunu, ifadə tərzini hədəf mətn oxucusuna çatdırmalıdır ki, həmin oxucuda məxəz mətnə adekvat təsir yarada bilsin. Bu baxımdan Corc Oruellin “1984” romanında geniş istifadə etdiyi müəllif neologizmləri, bədi təsvir və ifadə vasitələrindən təkrarlar, təşbeh, kinayə, mübaligə və digərlərinin ana dilimizdə tərcüməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Əsərdə müəllif özü bir neçə mürəkkəb sözdən istifadə edərək “gorilla-faced guards”, “sandy-haired woman”, “silly-faced young man”, “tough-looking boy”, “hook-nosed man” kimi müqayisə və bənzətmələr yaratmışdır. O, bu bənzətmə və müqayisələrdən üslubi priyom kimi məharətlə istifadə etmişdir. Müəllifə məxsus bu kimi müqayisə və bənzətmələr dildə mövcud olan sabit formalardan fərqli olaraq müəllifin hadisələrə və obyektiv reallığa fərdi baxışını və münasibətini əks etdirməklə yanaşı, həm də tərcümə prosesində xüsusi çətinlik yaratması ilə də səciyələndir. Bu, tərcümədən xüsusi bacarıq və istedad tələb edir ki, müəllif dühasının məhsulu olan bu bənzətmələri hədəf dilin mədəniyyətinə uyğun olan ekvivalentlərlə ifadə edə bilsin. Məsələn:

“The sun had shifted round, and the myriad windows of the Ministry of Truth, with the light no longer shining on them, looked grim as the loopholes of a fortress.”¹

“Günəş bir az da yuxarı qalxmışdı. Həqiqət Nazirliyinin az öncə gün işığında parıldayan minlərlə pəncərəsi indi qala mazğalları kimi qaranlıq görünürdü.”²

Corc Oruellin bu əsəri müəllifin yaratdığı uydurma, yeni dil (newspeak) ilə səciyyəvidir ki, bu da totalitar cəmiyyətin dili olmaqla oradakı reallıqları, düşüncə tərzini, insanların həyatını, hakim ideologiyayı özündə ehtiva edir. Məhz müəllifin dilə gətirdiyi yeni sözlər, özünəməxsus bənzətmə və müqayisələri, eyni sözlərin təkrarən istifadəsi yolu ilə “izafi” sözlərdən yayınma bu dilin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Orijinal mətn ilə hədəf mətni müqayisə etməklə biz həmin xüsusiyyətlərin tərcümədə necə saxlanılmasını bir daha təhlil edə bilərik:

“The Ministry of Truth-Minitrue, in Newspeak - was startlingly different from any other object in sight. It was an enormous pyramidal structure of glittering white concrete, soaring up, terrace after terrace, 300 metres into the air”³

“Həqiqət Nazirliyi, Yenidildə – Həqnaq ətrafdakı tikililərin hamısından heyrətamiz dərəcədə seçilirdi. Ağappaq beton divarları günəş işığında bərq vuran bu ehrsəmşəkili nəhəng bina pillə-pillə üç yüz metrəqədər yüksəlirdi.”⁴

Burada müəllif “Ministry” sözünü qısaltmaqla “Mini” şəklində vermişdir, ingilis dilində bu söz “minimal, az” mənasını ifadə edir, “truth”

¹ Orwell G. Nineteen Eighty- Four 2004. London: Penguin Books.

² Oruell C. 1984. Bakı: Qanun, 2011.

³ Orwell G. Nineteen Eighty- Four 2004. London: Penguin Books.

⁴ Oruell C. 1984. Bakı: Qanun, 2011.

sözünün də sifət formasını “true” əlavə etməklə yeni söz “Minitrue” (hərfi mənada “həqiqəti az”) yaradıb, lakin tərcümədə bu söz qeyd olunan mənə ilə deyil, sadəcə “Həqiqət Nazirliyi” söz birləşməsini təşkil edən sözlərin ilk hecalarını saxlayaraq akronim kimi verilmişdir.

Corc Oruellin romanı həm də neologizmləri ilə də məşhurdur. Bu gün də, demək olar ki, bütün dünyada eyham və ya sitat kimi geniş istifadə edilən bəzi sözlər (Böyük Qardaş”, “teleekran”, “fikir cinayətləri”, “ikifikirlik”, “yeni dil” və s.), eləcə də romanın adı – “1984” rəqəminin özü də simvolik mahiyyət daşıyır.

Müəllif romanda neologizmlərlə yanaşı, digər bədii ifadə vasitələrindən də geniş istifadə etmişdir. Bunlara misal olaraq kinayə və sarkazmları göstərə bilərik. Kinayə sözün zahirən müsbət mənada deyilib, əslində isə mənfi mənada işlədilməsidir. Corc Oruell əsərdə kinayədən geniş istifadə etmişdir.

“War is peace.

Freedom is slavery.

Ignorance is strength”¹

“Müharibə –sülhdür

Azadlıq – köləlikdir

Cəhalət –qüvvədir”²

Hər bir müəllif öz əsərində təmsil etdiyi xalqı, mədəniyyəti təmsil etməklə yanaşı, yaratdığı obrazı da həmin dil və mədəniyyət mühitində yaşadır və oxucusuna sevdirmir. Həmin müəllifi və onun obrazını tamam fərqli bir dilin və mədəniyyətin oxucusuna sevdirmək isə birbaşa mütərcim və onun peşəkarlığından asılıdır. Mütərcim tərcümə zamanı hər zaman hədəf oxucusunu düşünür və çalışır ki, həmişə tərcümə etdiyi mətn oxucu üçün asan, anlaşılıq olsun, onun mədəniyyətinə və dünyagörüşünə uyğunlaşdırsın. Bu baxımdan, realı və kultural sözlərin tərcüməsində həm semantik adekvatlığın təmin edilməsi, həm də hədəf oxucunun belə sözləri tanımasını, onların ifadə etdiyi mənanı bilməsi üçün mütərcimlər müxtəlif tərcümə üsullarından istifadə edirlər (transkripsiya, transliterasiya, kalka, təsviri tərcümə və s.). Bəzən isə mütərcimlər metonomiya və metafora kimi ifadə vasitələrinin, eləcə də bəzi yer adlarının, inzibati idarə və təşkilat adlarının tərcüməsində izahlara, qeydlərə geniş yer verirlər:

“There was hardly a politician he had heard of who knew the difference between heterodoxy and heterodyne, and that included his kinsmen in Capitol Hill, USA”³

¹ Orwell G. Nineteen Eighty- Four 2004. London: Penguin Books.

² Oruell C. 1984. Bakı: Qanun, 2011.

³ Antill K. Moon in the Ground. Sydney: Norstrilia Press, 1979.

“ABŞ-da Kapitolu təpəsindəki (Amerika kongresinin binası burada yerləşir) həmvətənləri də daxil olmaqla elə bir dövlət xadiminin adını eşitməmişdi ki, heterodinlə heterodoksun fərqlini bilsin.”¹

Burada mütərcim qeydlərini mətn daxilində, aid olduğu sözdən sonra mütərcimlə verməklə hədəf dilin oxucusu üçün mənanı aydınlaşdırır.

Birinci fəsildə semantik adekvatlıq və onun tərcümədə təmin edilməsi ilə bağlı həm nəzəri fikirləri, həm də dilimizə tərcümə edilmiş əsərlər üzərində apardığımız təhlilləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, tərcümə prosesinin əsas iştirakçısı kimi mütərcimin ekstralingvistik biliklərə malik olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər mütərcim məxəz və hədəf dilin daşıyıcılarının müxtəlif ekstralingvistik biliklərini nəzərə almasa, ən dəqiq tərcümə belə istənilən təsiri bağışlaya bilməz, çünki tərcümə nəzərdə tutulduğu insanlar üçün anlaşılmaz qalacaqdır. Məhz praqmatik amil tərcümədə tam adekvatlıq əldə etmək üçün mühüm şərtlərdən biridir. Hədəf mətnə mənanın təhrifi və ikimənalılığın səbəbi məxəz dildəki leksik vahidin praqmatik mənasının hədəf dildə semantik baxımdan qeyri-adekvat leksik vahidlə ifadə edilməsidir.

İkinci fəsil (**“İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrdə kommunikativ adekvatlıq”**) isə dissertasiya mövzusunun digər bir aspektini təşkil edən kommunikativ adekvatlıq probleminə həsr edilmişdir. Burada kommunikativ tərcümənin mahiyyəti, praqmatika baxımından şərh edilməsi ilə yanaşı, tərcümədə ideologiya, xüsusilə də siyasi ideologiyanın mütərcimin tərcüməyə yanaşması, müvafiq strategiya seçiminə təsiri geniş təhlil edilir.

Andre Lefevr yazır ki, tərcümə təkə mütərcimin beynində gedən bir proses deyil, o həm də rəqib ideologiyaların arasındakı mübarizədə mühüm rola malikdir.² Mütərcimlər elədikləri tərcümələrdən xoşladıkları və ya rəğbət bəslədikləri ideologiyaları dəstəkləmək və yaxud ona qarşı çıxmaq üçün istifadə edə bilərlər. Oxucular da eyni zamanda həmin tərcümələri qəbul, ya rədd, yaxud eyni mətnin fərqli tərcümə variantlarına müraciət edə bilərlər. Doğrudur, hər bir oxucu tərcümə edilmiş hər hansı bir mətnə fərqli aspektdən yanaşaraq onu dəyərləndirə bilər, amma onlar müəyyən bir sosio-kulturoloji mühitin daxilində yaşayır və eyni ideologiyanın təsiri altındadırlar. Ona görə də tərcümə olunan mətnlərin əksəriyyətinin çox vaxt hədəf dilin oxucularının yaşadıkları ədəbi və siyasi mühitin hakim

¹ Keyt A. Yerə enmiş ay. Bakı: Yazıçı, 1985.

² Lefevre A. Translation: Its Genealogy in the West” // *Translation History and Culture*, London: Pinter, 1990.

ideologiyasına uyğunlaşdırılması hallarına daha çox təsadüf edilir. Müxtəlif tarixi-coğrafi areallarda və ya situasiyalarda mövcud olan fərqli ideologiyalara görə tərcümələr oxucular tərəfindən ya qəbul edilərək sevilir, ya da ciddi müqavimət ilə qarşılanaraq rədd edilir.

Əslində, bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən mütərcim müraciət etdiyi əsəri orijinaldan oxumaq imkanına malikdir, tərcümə o şəxslərə lazımdır ki, onlar orijinalı oxuya bilmirlər. Vaxtilə Sovet hakimiyyəti dövründə oxucular dünya ədəbiyyatı nümunələrini və ya ölkənin sərhədlərindən kənarında baş verən hər hansı hadisəni tərcümə vasitəsi ilə öyrənə və əldə edə bilirdilər. Lakin bu tərcümələrin əksəriyyəti orijinalda olduğu kimi deyil, müəyyən düzəlişlər, hətta məna təhriflərinə yol verilərək ideoloji senzuranın tələblərinə uyğun olaraq oxuculara çatdırılırdı. Tərcümə üçün seçilən əsərlər və müraciət olunan müəlliflər dəqiq “siyasi-ideoloji süzgəc”dən keçirilərək oxucuların ixtiyarına verilirdi. Hakim ideologiyaya xidmət edən tərcümələr oxucular tərəfindən ona görə qəbul edilirdi ki, onlar doğru zamanda və doğru yerdə oxucuya çatdırılırdı. Məhz ideologiyanın tərcüməyə təsirini dövrlər üzrə tədqiq etsək, oxucuların tərcümələrə münasibətinin hakim ideologiyalar və sosial dəyişikliklərin bir-birini əvəz etməsi ilə necə dəyişdiyini və cəmiyyətdə hansı izləri qoyduğunu görürük.

Bu fəslin **“Kommunikativ tərcümədə doğmalaşdırma strategiyası”** adlı ilk yarım-fəslində doğmalaşdırma strategiyasının kommunikativ tərcümədə tətbiqi və onu şərtləndirən amillərə yer verilmişdir. Həm hədəf, həm də məxəz mətn müvafiq kommunikativ situasiya daxilində ünsiyyət vasitələri kimi çıxış edir, yəni məxəz mətn məxəz mədəniyyətdə, hədəf mətn isə hədəf mədəniyyətdə eyni funksiyaları yerinə yetirir. Mütərcim hədəf dilin mədəniyyətinin hakim olduğu situasiyaya uyğun kommunikativ baxımdan adekvat hədəf mətnə nail olmaq üçün tərcümə prosedurlarını seçərkən qeyd olunan amilləri mütləq nəzərə almalıdır.

Doğmalaşdırma strategiyası tərcümədə lap antik dövrdən tətbiq olunmuşdur. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məxəz mətn hədəf mətnin yazıldığı dilin mədəni, əxlaqi, etik və s. anlamına uyğunlaşdırılır. Bu strategiyadan daha çox kommunikativ tərcümədə istifadə olunur. Kommunikativ tərcümə orijinalın dəqiq kontekstual mənasını elə bir şəkildə çevirməyə cəhd edir ki, orijinalın həm məzmununu, həm də dili oxucu tərəfindən asanlıqla qəbul edilsin və başa düşülsün. Bu tərcümə üsuluna oxucu yönümlü (reader-oriented, reader-centered) tərcümə də deyilir. Burada məqsəd tərcümənin oxucu tərəfindən daha asan qəbulu və başa düşülməsidir. Bu baxımdan kommunikativ tərcümə daha çox informativ və vokativ mətnlər

üçün daha çox məqbuldur. Doğmalaşdırma strategiyası Sovet tərcümə məktəbində ən çox istifadə edilən metodlardan biri olmuşdur, burada əsas tərcümə startegiyaları iki sözlə xarakterizə edilirdi: “sərbəstlik” (вольность) and “hərfilelik” (буквализм). Sovet tərcümə məktəbində adekvat tərcüməni tərəfdarları onun orijinalın olduğu kimi (hərfile) çevrilməsini üstün tuturdular, bəziləri isə ekvivalent (əsərin özünü yox, onun ruhunu) eks etdirməyin tərəfdarı idilər. Bu da fərqli tərcümələrin meydana çıxması ilə nəticələnirdi, belə ki, tərcümələrin bəzilərində əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri saxlanıldığı halda, digərlərində isə dili, üslubu, üslubi xüsusiyyətləri qorunurdu. Bəzi tərcümələrdə isə uyğunlaşdırma, milliləşdirmə, adaptasiya meylləri daha aydın hiss olunur. Bu da o dövrün ən böyük problemi olan senzura ilə bağlı idi. Sovet senzurası bu məsələdə də milli ideologiyayı, dövlətin siyasi maraqlarını önə çəkir, senzuranın süzgəcindən keçə bilməyən əsərlər məzmunundan, keyfiyyətindən, bədii dəyərindən asılı olmayaraq, «dəmir pərdə»ni yarıtıb keçə bilmirdi. Tərcümə olunan əsərlər də müəyyən təhriflərə məruz qalırdı.

Uzun illər Sovet hakimiyyətinin altında olmuş Azərbaycanda da bu cür yanaşma o dövrdə dilimizə edilən tərcümələrdə özünü açıq-aşkar şəkildə biruzə verirdi. Burada bir məqamı xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Azərbaycan oxucusu tərcümə edilmiş əsərləri ana dili ilə yanaşı rus dilində oxumaq imkanına malik idi, ona görə də mütərcimlər hətta orijinaldan tərcümə etsələr belə, “mükəmməl tərcümə” kimi stereotipiləşdirilmiş rus dilində olan tərcümələrdən fərqli tərcümə etməkdən çəkinirdilər. Əslində bu stereotipləşmiş tərcümələrin fəsadlarını müasir dövrümüzün oxucuları da hiss edirlər. Müstəqillik əldə etsək də, dünya ədəbiyyatına birbaşa çıxışımız olsa da, nəşriyyatlar vaxtilə tərcümə edilmiş əsərləri yenidən fərqli tərcümələrlə nəşr etmək əvəzinə, köhnə tərcümələri təkrar nəşr etdirməyə üstünlük verirlər.

Tərcümə prosesində linqvistik amillər ilə yanaşı, ekstralingvistik amillərin rolunu və təsir yükünü nəzərə alaraq **“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının tərcüməsində ideoloji və kultural amillərin təsiri**” adlı ikinci yarımfəsildə də kultural tərcüməedilməzlik, reali və ekzotizmlərin tərcüməsi Cerom Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının müqayisəli təhlili baxımından geniş izah edilmişdir.

Tərcümədə mütərcimin peşəkarlığının əsas göstəricilərindən biri də əsərdəki obrazların mənəvi-psixoloji aləmini hədəf dildə orijinal səviyyəsində oxucuya çatdırmaqdır. Müəllif özünəməxsusluğu çox vaxt özünü məhz onun yaratdığı qəhrəmanın həyat tərzi, dünyagörüşü, daxili

aləmi, özünü ifadə şəkli, yaşadığı cəmiyyətə münasibətində biruzə verir. Tədqiqat obyektinə daxil edilən “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. Əsər amerikalı yazıçı Cerom Selincer tərəfindən 1951-ci ildə qələmə alınıb. Əsərdə Holden adlı gənc tərəfindən çox açıq şəkildə Amerika həqiqətlərinin kəskin dərk edilməsindən və müasir cəmiyyətin ümumi qayda və əxlaqının qəbul edilməməsindən söhbət açılır.

İlk dəfə yazılmasından təxminən 40 il sonra ana dilimizə Tehran Vəliyev tərəfindən tərcümə edilən bu əsər ədəbi tənqidçilər tərəfindən ən yaxşı tərcümə əsərlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Dünya ədəbiyyatının əksər nümunələri kimi bu əsər də dilimizə tərcümə olunana qədər Azərbaycan oxucusu onun rus dilindəki tərcüməsi ilə artıq tanış idi. Əsəri ilk dəfə rus dilinə 1965-ci ildə məşhur mütərcim Rita Rayt-Kovalyova tərcümə etmişdir. O, Sovet tərcümə məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi hesab edilirdi. Tehran Vəliyev 1990-cı ildə Selincerin təkə məşhur romanını deyil, povest və hekayələrini də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək Selincerini azərbaycanlı oxuculara daha da yaxınlaşdırdı.

Əsərin orijinalı ilə Azərbaycan dilinə tərcüməsinin müqayisəli təhlilini apararkən əsas diqqət Selincerin yazı üslubuna və onun istifadə etdiyi dilə yönəldilmiş və tərcümədə bu xüsusiyyətlərin nə dərəcə saxlanıldığını nümunələr ilə təqdim edilmişdir. Burada tərcümə zamanı anlaşılmaqlar nəticəsində yol verilən səhvlər, ekvivalentlik problemi, tərcümədə itkilər, o cümlədən lingvistik və kultural tərcümedilməzlik, hədəf mətnində mütərcimin görünməzliyi, tərcümədə dəqiqlik, aydınlıq və təbiilik aspektləri əsas götürülür.

Selincer əsərdə hadisələri öz qəhrəmanının dilindən təsvir edir, odur ki, biz Holdeni düşdüüyü bütün situasiyalarda görə bilirik və onun hadisələrə, ətrafındakı insanlara münasibəti bir növ onun özünü biruzə verməsi kimi başa düşülə bilər. Bu kimi obrazların tərcüməsi mütərcimdən xüsusi peşəkarlıq tələb edir. O, hədəf dildə obrazı olduğu kimi, real şəkildə canlandırmaq üçün onun zahiri portretini yaratmalı, ictimai mühit və insanlarla münasibətdəki dinamikasını təsvir etməli və obrazın danışq üslubunu, tərzini saxlamalıdır. Lakin adı çəkilən əsərdə buna nail olmaq o qədər də asan deyil, burada əsərin qəhrəmanı 16 yaşlı amerikalı yeniyetmədir, o yaşadığı dövrə xas yeniyetmələrin danışdığı bayağı, söyüş xarakterli, vulqar söz və ifadələrdən geniş istifadə edir. Azərbaycanlı oxucu üçün belə bir məktəblinin dilində bu kimi sözlər heç də məqbul qarşılanmır. Bundan başqa, din, mədəniyyət və mənəviyyət fərqləri də əsərdəki bəzi məqamların adekvat transformasiyasına

imkan vermir. Əsərdə müəllif qəhrəmanın dili ilə bir çox söyüşlərdən istifadə edir. Əslində, bu, o dövrün Amerika mühitində yaşayan yeniyetmələrin əksəriyyətinə xas olan bir xüsusiyyətdir. Lakin Amerika mühitində tam təbii qəbul edilən bu sözlər, Azərbaycanda, xüsusilə əsərin tərcümə olunduğu dövrdə məktəblinin dilinə xas olmayan sözlər idi. Burada müəyyən ideoloji faktorlarla yanaşı, mədəniyyət, mütərcimin özünüsenzurası kimi amillər əsas rol oynayır. Ona görə də bu sözlər tərcümədə çox vaxt ya buraxılmış, ya ümumiləşdirilərək daha neytral sözlərlə, evfimizmlərlə ifadə olunmuşdur. Nəticədə isə Selincerin qəhrəmanının tam əksi olan bir Holden qarşımıza çıxır. Holdenin dilində çox tez-tez işlənən *goddam*, *damn*, *hell*, *bastard*, *sonuvabitch* kimi təhqirlər, söyüşlər və tabu sözlər Azərbaycan dilində müvafiq evfimizmlərlə ifadə edilmiş və yaxud mətnəndən çıxarılmışdır:

*"All the kids kept trying to grab for the gold ring, and so was old Phoebe, and I was sort of afraid she'd fall off the goddam horse, but I didn't say anything or do anything".*¹

*"Uşaqların hamısı qızılı halqanı tutmağa çalışırdı. Fibi də həmçinin. Hələ bir az qorxdum da. Qorxdum ki, Fibi o çərdəymiş atın belindən yıxıla, ancaq səsimi çıxarmadım."*²

"Even old Stradlater and Ackley, for instance. I think I even miss that goddam Maurice."

"Məsələn, lap elə Stredleyter, Ekli üçün. Hətta, mən deyərdim, lap elə o zırrama Morris üçün də."

Nümunələrdən də görüldüyü kimi mütərcim "goddam" sözünü kontekstdən asılı olaraq "çərdəymiş", "zırrama", "andıra qalmış" sözləri ilə əvəz etmişdir.

Bəzən isə tərcümədə belə sözlər tamamilə buraxılmışdır. Aşağıdakı nümunədə bunu bariz şəkildə görə bilərik:

"What the hell's reading?" he said. – Oxuduğun nədir elə? – soruşdu.

"Goddam book." – Görmürsən, kitabdır!

"Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" romanının orijinalı ilə tərcüməsi arasında müqayisəli təhlillər bir daha göstərdi ki, Tehran Vəliyev tərcümə edərkən doğmalaşdırma strategiyasını rəhbər tutaraq əsərdə Amerika mühiti, cəmiyyəti və mədəniyyətinə xas olan bütün elementləri, əsərin

¹ Salinger J. The Catcher in the Rye. Little, Brown and Company, 2011.

² Selincer C. D. Roman, povest, hekayələr. "Dünya Ədəbiyyatı Kitabxanası" seriyası. Bakı: Yazıçı, 1990.

əcnəbiliyini itirərək, hədəf dildə səlis, oxunaqlı, təbii və tam idiomatik bir mətn yaratmışdır.

Aparadığımız təhlillər göstərdi ki, “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərinin orijinala tam adekvat olmaması aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir: 1) kultural və ideoloji fərqlər; 2) Amerika cəmiyyətində əsərin yazıldığı dövrə xas realilərin tərcümədə adekvat verilməməsi; 3) əsərin hədəf oxucuya həddindən artıq uyğunlaşdırılması, dilinin “təmizlənərək” bəsitləşdirilməsi; 4) əsərdə müəllif üslubunun qorunub saxlanılmaması.

Əslində, yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrin timsalında yol verilmiş bu və ya digər təhriflər və yaxud yayınmalar kommunikativ məqsədə xidmət edirdi. Hər bir mütərcim istər ayrı-ayrı leksik, qrammatik, istərsə də üslubi uyğunluqlardan yayınmaqla həm hədəf dilin normalarına əməl etmiş olur, həm də tərcümə etdiyi əsəri hədəf auditoriyasına daha da yaxınlaşdırır. Çünki tərcümə təkcə dil faktorlarını deyil, həm də mədəni, normativ, pragmatik, sosial, siyasi və kommunikativ şərait (diskurs) və s. amilləri özündə ehtiva edən ekstralingvistik faktorların da mühüm rol oynadığı və bəzən əsas amil kimi çıxış etdiyi bir prosesdir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat işinin başlıca məqamları ümumiləşdirilərək təqdim edilmişdir:

1. Tərcümə prosesinin əsas iştirakçısı kimi mütərcimin ekstralingvistik biliklərə malik olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər mütərcim məxəz və hədəf dilin daşıyıcılarının müxtəlif ekstralingvistik biliklərini nəzərə almasa, ən dəqiq tərcümə belə istənilən təsiri bağışlaya bilməz. Pragmatik amil tərcümədə tam adekvatlıq əldə etmək üçün mühüm şərtlərdən biridir.

2. İstənilən bədii ədəbiyyat nümunəsinin tərcüməsi zamanı semantik yaxınlığın təmin edilməsi əsas şərtədir, çünki bədii əsərin estetik təsirinin ekvivalentliliyinə nail olunması lingvistik mənanın ötürülməsindən daha vacib amilə çevrilir.

3. Bədii əsərin tərcüməsi zamanı mütərcimin tərcümə strategiyasını hədəf dilin lingvistik imkanlarından daha çox ekstralingvistik amillər (əsərin müəllifinə olan şəxsi maraq və rəğbəti, müəllifin mənsub olduğu xalq və mədəniyyəti təbliğ edib hədəf auditoriyaya tanımaq arzusu, ideoloji faktorlar və s.) müəyyənləşdirir.

4. Kommunikativ tərcümənin tələblərinə əsasən hədəf mətn oxucusuna sədaqət prinsipi ilə edilən tərcümələrdə orijinaldan yayınma və məxəz mətn müəllifinin dil və mədəniyyətinə xas olan söz və ifadələrin tamamilə hədəf dil vahidləri ilə əvəzlənməsi tərcümələrin doğrulaşdırılması ilə nəticələnir.

5. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdə kommunikativ adekvatlığın təmin edilməsi naminə başqa millətə və mədəniyyətə xas olan qəhrəmanların Azərbaycan dilinin yerli dialekt və şivələrində “danışdırılması”, arxaik söz və ifadələrdən geniş istifadə olunması dilin tərcümə vasitəsi ilə zənginləşdirilməsi prosesini ləngidir.

6. Semantik tərcümə prinsiplərinə əsasən edilən tərcümələrdə isə məxəz dildəki söz və ifadələrin hədəf dildə ekvivalentlərinin tapılması üçün mütərcimlər Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından yararlanaraq yeni söz və terminlərin yaradılması ilə dilin zənginləşdirilməsinə nail olmuşlar.

7. Tərcümədə adekvatlıq təkcə orijinal ilə forma, məzmun və üslubi ifadəlilik baxımından eynilik prizmasından deyil, onların nisbi uyğunluğu və orijinalın məzmununun saxlanması ilə yanaşı, həmin ifadəliliyin hədəf dilin daxili normalarına uyğun şəkildə müvafiq bədii ifadə vasitələrinin ekvivalentləri ilə verilməsinə əsasən dəyərləndirilməlidir.

8. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrin qiymətləndirilməsi zamanı mədəniyyətlərarası fərqlərdən irəli gələn uyğunsuzluqlar nəzərə alınmalıdır.

9. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin tərcüməsində müəllif üslubuna xas olan bədiilik və obrazlılıq kimi özəlliklərin saxlanması ilə yanaşı, onları təmin edən bədii təsvir vasitələrinin (təkrirlər, elliptik cümlələr, dialoqlardakı natamam cümlələr, eyhamlar, mətnaltı mənalar, simvolizm və s.) hədəf dildə müvafiq ekvivalentlərlə əvəzlənməsi təmin edilməlidir.

10. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyat nümunələrinin müqayisəli təhlilləri nəticəsində aşkar edilən semantik adekvatlıqdan yayınma halları və təhriflərin linqvistik amillərdən daha çox ekstralingvistik amillərdən (siyasi, ideoloji, mədəni və s.) irəli gəlməsi faktı bir daha həmin əsərlərin yenidən tərcüməsi zərurətini aktuallaşdırır.

11. Tərcüməşünaslığın əhəmiyyətini və günümüzdəki aktullığını nəzərə alaraq hazırkı tədqiqatın həm praktik, həm də nəzəri baxımdan faydalı bir mənbəyə çevrilməsi istiqamətində bu sahədə tədqiqat işlərinin davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. Kultural terminlərin tərcüməsi problemi // Elmi xəbərlər № 1, ADU. Bakı, 2011, s. 109-114.

2. Kommunikativ tərcümədə doğmalaşdırma siyasəti // Dil və ədəbiyyat №3, ADU. Bakı, 2012, s. 128-132

3. Translator as the bearer of two cultures // Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2013, s. 165-167
4. Tərcümədə adekvatlıq problemi // Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Respublika elmi praktik konfransı. Bakı, 2013, s.129-131
5. Tərcümə strategiyaları // ADU, Elmi xəbərlər, №3. Bakı, 2014, s. 108-112
6. Multimədəni aspektdə tərcümə və ideologiya // XXI əsr mədəni paradiqması multimədəni aspektdə. Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı, 2014, s. 60-61.
7. Tərcümədə mətn təhlili və adekvatlıq // ADU, Elmi xəbərlər, №3. Bakı, 2015, s.140-144
8. Adequacy vs. Acceptability // Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfrans. Qafqaz Universiteti. Bakı, 2015, s.1380-1381
9. Bədii tərcümədə adekvatlıq meyarı // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfrans. Bakı, 2015, II cild, s. 55-56
- 10.Şeir tərcüməsində adekvatlıq // Dil və Ədəbiyyat. Bakı, 2015, № 4, s.106-112
- 11.Corc Oruellin “1984” romanında müəllif neologizmlərinin tərcüməsi // ADU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2016, №1, I cild, s. 106-110
12. Müasir tərcümə nəzəriyyəsində adekvatlıq problemi // Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2016, s. 352-354
- 13.Ideologically-adapted Translations: Challenge for Adequacy, Need for Retranslation // Asian Social Science. Published by Canadian Center of Science and Education. pp 84-89

PROBLEM OF SEMANTIC AND COMMUNICATIVE
ADEQUACY
IN TRANSLATION
(On the basis of translations from English into Azerbaijani)
SUMMARY

Translation has always been regarded as the main channel for disseminating works of art, literature, and culture. The present dissertation covers almost all the debates, approaches and theories which tried to deal with the issue of the source or target-language oriented translation. The problem of adequacy has been analysed through both semantic and communicative translation theories. The proper choice of the pieces of literature in terms of the time of translation (*Moon in the Ground* (1985), *Catcher in the Rye* (1990), *Nineteen Eighty-Four* (2011)) and the approaches adopted by the translators due to some ideological circumstances allowed us to restate the fact that the notion of adequacy cannot only be regarded at the level of textual elements, but also with the inclusion of the social, cultural, and ideological factors.

The first chapter specifies the essence of the semantic translation theory. The notion of the adequacy from the viewpoint of the semantic translation theory, as well as different linguistic approaches to adequacy has been analysed. This chapter touches upon the history of translations from English into Azerbaijani and shows some shortcomings in translations of English and American literary works from Russian due to lack of access to the original ones.

The second chapter is devoted to the problem of communicative adequacy, translator's approach to translation, and the choice of strategy conditioned by certain ideological factors. The application of domesticating strategy to communicative translations and the concept of retranslation and its motives have been touched upon in this chapter as well.

The conclusion draws out the outcomes of comparative studies with a strong emphasis on the need for the further researches in order to analyse the translations in terms of adequacy limited due to the ideological adaptations, cultural untranslatability, and such other factors.

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧЕСКОЙ И КОММУНИКАТИВНОЙ АДЕКВАТНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ

(на основе переводов с английского языка на азербайджанский)

РЕЗЮМЕ

Перевод всегда считался основным средством распространения произведений искусства, литературы и культуры. Настоящая диссертация охватывает почти все дебаты, подходы и теории, с помощью которых пытались решить проблему перевода, ориентированного на исходный или целевой язык. Проблема адекватности была проанализирована с помощью как семантических, так и коммуникативных теорий перевода. Правильный выбор литературных произведений с точки зрения времени перевода («Луна на земле» (1985 г.), «Над пропастью во ржи» (1990 г.), «Тысяча девятьсот восемьдесят четвёртый» (2011 г.)), и подходы переводчиков, обусловленные некоторыми идеологическими обстоятельствами, позволили нам подтвердить тот факт, что понятие адекватности можно рассматривать не только на уровне текстовых элементов, но и с учетом социальных, культурных и идеологических факторов.

В первой главе описывается сущность семантической теории перевода. Проанализированы понятие адекватности с точки зрения семантической теории перевода, а также различные лингвистические подходы к адекватности. В этой главе затрагивается история переводов с английского языка на азербайджанский язык и показаны некоторые недостатки в переводах английских и американских литературных произведений из русской версии из-за отсутствия доступа к оригиналам.

Вторая глава содержит проблему коммуникативной адекватности, подход переводчика к переводу и выбор стратегии, обусловленный определенными идеологическими факторами. В этой главе также затрагиваются применение стратегии доместикации при коммуникативном переводе, концепция повторного перевода и ее мотивы.

В заключении приводятся результаты сравнительных исследований с акцентом на необходимости дальнейших исследований для анализа переводов с точки зрения адекватности, ограниченной из-за идеологических адаптаций, культурной непереводаемости и других подобных факторов.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АИДА САЛАМАТ ГЫЗЫ СУЛЕЙМАНОВА

**ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧЕСКОЙ И КОММУНИКАТИВНОЙ
АДЕКВАТНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ**
(На основе переводов с английского языка на азербайджанский)

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2018